

**Тетяна Водотика
Ксенія Кузіна**

**ЛЮДИ В МОНОМІСТАХ ДОНБАСУ:
КОМІРЦІ ТА РОБИ¹**

Авторки аналізують динаміку трансформацій кількісного та якісного складу населення мономіст Донбасу упродовж другої половини ХІХ – початку ХХІ ст. Проаналізовано рівні коливання населення мономіст. Показано, які соціальні групи формувались у специфічному просторі міста, життя якого зосереджено на виробництві. Зроблено спробу проаналізувати специфіку взаємодії цих груп.

Ключові слова: мономісто, корпоративне місто, Донбас, урбанізація, робітництво, підприємці, «червоні директори».

Мономіста (промислові міста, хоч це і не дуже точне визначення) – винахід епохи індустріального суспільства. Більш вузька назва (для ХІХ ст.) – корпоративні міста. Різниця на наш погляд проста – в засновникові. У корпоративному місті це приватна корпорація, підприємець, товариство (наприклад, Кам'янське та Юзівка, а також шахтарські містечка Донбасу). У мономісті – не обов'язково так. Частина українських мономіст була заснована державою (наприклад, Шахтарське, Вугледар, Українськ).

Відмінна риса мономіст – прив'язаність до містоутворюючого підприємства (одного чи кількох), довкола якого виростили житлові квартали – від початку ніби була перевагою. Але перевага ця цілковито залежала від економічної кон'юнктури та успішності підприємства чи (та) його власників. До початку ХХІ ст. не всі мономіста на українській території дійшли в такому ж статусі, як і були засновані. Найбільших втрат колись процвітаючі міста та містечка зазнали наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст.

Увага дослідників з певною періодичністю зверталась до мономіст (корпоративних міст). Одна з останніх публікацій вийшла в Українському історичному журналі та належить Володимирі Кулікову². Так

¹ Цей текст було підготовлено в рамках роботи над колективною монографією «Корпоративні міста Донбасу» і є частиною, що не увійшла в кінцевий варіант книги. Авторки дякують за сприяння в підготовці тексту В.Кулікову та І.Склокнін.

² Куліков В. О. Корпоративні міста: визначення, характерні риси, історична доля // Український історичний журнал. – 2017. – № 1. – С. 41–59.

чи інакше проблеми мономіст торкались дослідники Донбасу (З. Лихолобова, К. Кузіна³, Л. Якубова та С. Кульчицький⁴, М. Алфьоров⁵) та регіональної історії (Ярослава Верменич⁶). З іноземних дослідників не можна обійти увагою Теодора Фрідгурта та його двотомник «Юзівка та революція»⁷.

У нашій розвідці ми спробуємо показати, що мономіста були населені людьми з різним бекграундом, але їхні долі мали багато точок перетину. Плавильні тиглі з постійним людським потоком були завжди готові прийняти нових мешканців. Але гостинність ніколи не була серед принад корпоративних міст. То хто ж був готовий терпіти дим та кіптяву заводів та задуху шахт і в обмін на що?

Кількість міського населення на Донбасі зростала найбільше, ніж будь-де по країні. Мономіста зростали ще інтенсивніше, аніж міста регіону загалом. Найбільш показовим прикладом, звичайно, є Юзівка. Від часу початку будівництва металургійного заводу біля кількох сіл Джоном Юзом з 1869 до 1914 року населення зросло з 164 осіб до 70 тисяч. Зростання мономіст продовжувалось і у ХХ ст. За 1948–1949 рр., наприклад, Горлівка зросла на 29%, Макіївка – на 26,6%, Жданів (Маріуполь) – на 22,3%, Сталіно (Донецьк) – на 21,4%.⁸ За 1979–1989 рр. чисельність жителів Донецька зросла на 9%; Краматорська – на 11%; Маріуполя на 3%⁹.

Мігранти прибували до мономіст закономірно в періоди економічного зростання. Підрахунки В.Кулікова показують, що наплив бажаючих оселитись у перспективному місті змінювався відтоком населення із вже занепадаючого міста – явище, характерне не лише

³ Кузіна К. В., Лихолобова З. Г. Соціально-економічні процеси у монопрофільних шахтарських містах Донбасу (1950–1980-і роки). – Донецьк, 2010.

⁴ Кульчицький С., Якубова Л. Донеччина і Луганщина у XVII–XXI ст.ст.: історичні фактори й політичні технології формування особливого та загального у регіональному просторі. – К., 2015; Кульчицький С., Якубова Л. Триста років самотності: український Донбас у пошуках смислів і Батьківщини. – К., 2016.

⁵ Алфьоров М.А. Демографічний розвиток міст Східної України в 1920–1939 рр. // Схід. – 2009. – № 8 (99). – С.40–44.

⁶ Верменич Я. Донбас у контексті теорій порубіжжя: соціогуманітарний аналіз // Український історичний журнал. – 2015. – № 1. – С. 108–134; *Її ж.* Донбас як порубіжний регіон: територіальний вимір. – К., 2015.

⁷ Friedgut Th. Iuzovka and Revolution. Vol.I: Life and Work in Russia's Donbass, 1869–1924. Volume II: Politics and Revolution in Russia's Donbass, 1869–1924. Перше видання 1994 року, друге – 2016–2017 рр.

⁸ Алфьоров М. А. Міграційні процеси та їх вплив на соціально-економічний розвиток Донбасу (1939–1959 рр.). – Донецьк, 2008. – С.104.

⁹ Ніколаєць Ю. Етнокультурний простір та міжетнічна інтеграція в Донбасі у другій половині ХХ ст. // Україна – Європа – Світ. – Тернопіль, 2012. – Вип. 10. – С. 380–390.

для мономіст Донбасу. У двох великих північноамериканських корпоративних містах – Гері (штат Індіана) й Бреддок (Пенсильванія) спостерігається аналогічна тенденція¹⁰.

Міста регіону мали найбільшу питому вагу селян-городян, тобто тих, хто приїхав із села і недавно живе у місті. Причому ці мігранти прибували до індустріальних центрів та новостворених міст рівномірно з найближчої округи (42,21% прибули з найближчого повіту), «рідної» губернії (14,82% селян-мігрантів) і з інших губерній імперії – 42,91% новоприбулих¹¹. Міста Донецько-Криворізького району починали свій поступ з «чистого аркушу» – типово міських прошарків тут було набагато менше порівняно з Наддніпрянщиною, наприклад. Це означало перевагу «революційного шляху» (розриву спадковості щодо традицій аграрного суспільства) над континуїтетом з попередніми інституціями, що переважав у решті міст Наддніпрянщини.

Рубіж ХХ-ХХІ ст. позначився зворотною від урбанізації тенденцією – спостерігався відтік населення із мономіст. Особливо це стосувалось кваліфікованих кадрів та молоді. Донбас залишається нині найбільш урбанізованим регіоном України, але міське населення перерозподілилось на користь найбільших міст.

Мономіста стали простором взаємодії найрізноманітніших груп – соціальних, етнічних, професійних. Перетинаючись, ці групи утворювали ситуативні та постійні спільноти із химерним сплетінням зв'язків, інтересів та конфліктів.

Підприємець із його фабрикою чи заводом визначав життя мономіст у другій половині ХІХ ст. Його знання, капітал, організаційний ресурс творив та регулював життя підприємства, а відтак і поселення довкола них.

Дуже важко скласти портрет типового підприємця або навіть управлінця в мономісті. Наприклад, це міг бути інтелектуал, який навчався у технічних вузах Російської імперії чи Європи, можливо автор кількох технологічних винаходів. Кар'єра складалась або як чиновницька, або сучасною мовою менеджерська, або після роботи в чужій справі, підприємець невдовзі починав власну. За соціальним походженням – вихідцями з купецтва, дворянства, рідше селян або міщан. Підтвердженням їх високого соціального статусу було звання особистого або спадкового почесного громадянина міста. Справи на Донбасі починали підприємці нової генерації, вони різко виділялись на фоні вихідців з купецького стану – консервативних, не готових до ризику, авторитарних та важких на підйом.

¹⁰ Куліков В. О. Корпоративні міста: визначення, характерні риси, історична доля // Український історичний журнал. – 2017. – № 1. – С.46–47.

¹¹ Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. – Т.13 Екатеринославская губерния. – С-Пб., 1904.

Мономіста багато в чому були містами-піонерами змін. І саме тут освічені, амбітні та успішні підприємці отримували політичний вплив, еквівалентний економічній потужі. Зміни еліт в корпоративних міста демонстрували глибинні соціальні зрушення. Місце підприємців після революційних потрясінь 1917-21 років зайняли червоні директори – професійні управлінці радянських часів.

Розпад СРСР та отримання Україною незалежності закономірно спричинили зміни в населенні мономіст. Колишні «червоні директори» та партійні/комсомольські активісти стали героями нових часів, новими власниками. Бути підприємцем стало небезпечно, навіть більше ніж у 1917 році. Жорстка конкуренція та кримінальна атмосфера, вбивства та каліцтва стали прикметами колишніх міст-лідерів промислового розвитку. Наприклад, директори Алчевського меткомбінату змінювались надзвичайно часто і з незвичайних причин – вони помирали при дивних обставинах, звільнялись зі скандалом, або їх просто вбивали. Одному з генеральних директорів, Олександрю Дубині, довелося працювати під охороною автоматників.

З часом сформувались фінансово-промислові групи, які контролювали не лише економічне, а й політичне, соціальне, культурне життя міст. Основою їх економічної потуги були в тому числі підприємства-гіганти мономіст. Існуючі схеми поставок, виробництва та збуту при збереженні економічного простору принаймні в рамках СНД досить легко було переорієнтувати на забезпечення новим власникам максимальних прибутків. З часом, звісно, частина підприємств переорієнтувалась на ринки поза межами пострадянського простору.

Співвласник «Індустріального союзу Донбасу» Сергій Тарута згадавав: «Перед нами была задача оживить промышленный потенциал всей области. А это означало создание условий для поставок газа всем предприятиям области без преференций. Тогда и появился Индустриальный союз Донбасса — ИСД. Если коротко, это был Госснаб и Госплан в одном лице. Идеология заключалась в том, чтобы обеспечить расчеты за газ товарной продукцией для всех предприятий в области, так как средств у предприятий не было»¹².

Люди, багатство та могутність яких базувались на роботі підприємств з кожним роком все більш депресивних міст, почали приходити в політику (Віталій Гайдук, Рінат Ахметов та багато інших).

Кінець першого десятиліття XXI ст. приніс зміни. Промисловість поступово покидали ФПГ, для яких та чи інша галузь не була профільним бізнесом. Їх місце займали конгломерати, пов'язані з оточенням та родиною Віктора Януковича (ВЕТЕК Сергія Курченка та

¹² Головки В. Олигархи из города роз. Становление и развитие крупного капитала Донбасса (1991–2014 гг.). – К., 2014. – С.23.

МАКО Олександра Януковича). Вони розвивались за рахунок особливих відносин із державою та фактичного знищення малого та середнього бізнесу¹³.

До еліти мономіст належали також найняті менеджери, управляючи. Як підприємці XIX ст., так і «червоні директори», а тим паче олігархи потребували їх знань та вмінь для ефективного керівництва. Представників цього прошарку відрізняли якісна освіта (університетська чи принаймні середня спеціальна), високий фаховий рівень, досвід, пристойні заробітки. На цьому список об'єднуючих факторів вичерпується – представники техноеліти помітно різнилися ментально, етнічно, світоглядно, станом. Обіймаючи високі посади в керівництві підприємств, а часом і декількох, вони ставали впливовими фігурами в промисловому світі (М.С. Авдаков, О.А. Ауербах, П.М. Горлов, Ф.Є. Єнакієв, А.Ф. Мевіус та ін.).

Запрошені фахівці склали більшу частину іноземців, які жили у мономістах. Вони забезпечували розвідку та розробку мінеральних ресурсів, будівництво підприємств на рівні проектів, опікувались їх подальшим функціонуванням.

Наприклад, ще на початку існування Донецько-Юріївського (Алчевського) металургійного заводу для роботи на ньому запрошувались робітники та управлінці з Німеччини, Бельгії, Великої Британії тощо. Німцями були директор заводу Карл Цикс, головний бухгалтер Граф, начальник заводської лабораторії Блосфельд, багато інших начальників, а також майстри. Часто між робітниками (росіянами чи українцями) та керівниками-іноземцями спалахували конфлікти в тому числі через неналагодженість комунікації. Іноетнічна приналежність ставала додатковим фактором конфліктів¹⁴.

Радянська влада створювала образ не лише героя-робітника, а й героя-керівника. «Червоні директори» стали одним із символів радянської епохи. В 1930-х рр. багато з них зазнало репресій.

Наприклад, Георгій Віссаріонович Гвахарія являє собою яскравий приклад управління епохи «великого перелому». Народився у 1901 р. у Кутаїсі, навчався у Московському державному університеті. У 1923 р. вступив до троцькістської організації, керував її групою в МДУ. У 1928 р. був засланий до Актюбінська. У 1930 р. йому дозволили повернутись до Москви, де він працював у наркоматі важкої промисловості. У 1933 р. – призначений директором Макіївського металургійного заводу. У 1934 р. на Макіївському заводі під його керівництвом за вказівкою Григорія Орджонікідзе проводився експеримент з впровадження внутрішньозаводського госпрозрахунку. У 1935 р. – нагороджений

¹³ Головка В. Олигархи из города роз. Становление и развитие крупного капитала Донбасса. – С.62

¹⁴ Ямковой А.А., Куксина Е.А., Плетенцов Г.А. Путь длиной в 100 лет: Очерки истории Алчевского металлургического комбината. – Луганск, 1996.

орденом Леніна. У квітні 1937 р. його було заарештовано і 1 вересня 1937 р. винесено смертний вирок з конфіскацією майна. У березні 1956 р. – реабілітований¹⁵.

Приклад Георгія Гвахарії не був одиничним. Щонайменше десятки «червоних директорів» зазнали переслідувань в 1930–50-х рр. Тим не менш, прошарок управлінців вважався елітою, а дистанція між ними та робітниками була значною:

«Ми, робітники, голодуємо, нас зимою скорочують, викидають на вулицю, – скаржився шахтинський робітник комуніст Є. Просянкін, – тоді як спеці у Донбасі одержують від 150 до 270 крб на місяць, а профпрацівники – по 150 крб». «Царі й володарі наших днів стоять вище усяких законів», констатував у листі до «всесоюзного старости» М. Калініна шахтар П. Орлов¹⁶.

Розлам між робітниками та вищими управлінськими ланками, закладений ще від початків заснування мономіст, не вдалось подолати й радянській владі, хоч його причини, безперечно, змінились.

У повоєнний та особливо брежнєвський час «червоні директори» стали новою елітою, а в майбутньому – джерелом рекрутування лідерів незалежної України.

Донбас був майже ідеальним місцем для розвитку важкої промисловості: значні поклади вугілля, руди (у сусідньому регіоні), непогана транспортна інфраструктура після 1880-х. Єдине, чого постійно бракувало – це робочих рук. Причому підприємці та адміністрація скаржились як на нестачу, так і на низку якість. Хоча праця в Російській імперії була дешевшою, ніж в США чи Великій Британії, вона обходила підприємцям дорожче, тому що якість та продуктивність праці залишалась низькою.

Швидке індустріальне зростання Донбасу визначило високі темпи зростання кількості робітників. За відносно невеликий проміжок часу (останні сорок років XIX ст.) кількість робітників зросла у 30 разів. На шахтах та заводах в останнє десятиліття XIX ст. працювало близько 140 тис. осіб¹⁷.

На рубежі XIX–XX ст. 55% робітників Донбасу склали росіяни, українці – лише третину. Юзівка переважно формувалась з мігрантів – серед шахтарів вихідці з Катеринославщини склали 12%, мігранти – 88%. Строкатість етнічної структури часто породжувала конфлікти, ксенофобія на словах та на ділі на початку XX ст. була звичним явищем.

Відносини між українцями та росіянами часто закінчувались різаниною. Мусульмани ставали жертвами слов'ян. Практично кожен

¹⁵ Лихолобова З. Г. Гвахарія Г.В.// Реабілітовані історією. Донецька область. Т. I. – Донецьк, 2004. – С.365-370.

¹⁶ Верменич Я. В. Донбас як порубіжний регіон: територіальний вимір. – С.43–44.

¹⁷ История рабочих Донбасса. Рабочие Донбасса в эпоху капитализма и в переходный период от капитализма к социализму: Т. 1. – К., 1981. – С. 88.

значний страйк, а надто в часи революції 1905–1907 рр. завершувався антиєврейськими акціями (Юзівка, Гришино). Не менш жорсткими були зіткнення російських робітників із бельгійцями (1900 р., ст. Костянтинівка). З 1914 р. Донбас, як і решту імперських терен переповнила хвиля антинімецької істерії¹⁸.

Побутові та виробничі конфлікти з іноземцями (майстрами чи управляючими) були практично щоденним явищем. Труднощі перекладу поглиблювались разючою різницею в стилі життя.

Радянський час притлумив гостроту конфліктів та спростив етнічну палітру. У 1920-х рр. частка росіяни домінували в таких містах як Кам'янськ (93%), Шахти (90%), Сулін (88%), Таганрог (72%), Дмитрїївськ (67%), Єнакієво (66%), Юзівка (65%), Горлівка (53%).

1930-ті рр. призвели до зростання питомої ваги українців. Трудові вербування в епоху Голодомору дали можливість вижити. За даними перепису 1939 р. з 28 міст Сталінської області росіяни становили абсолютну більшість лише у двох (м. Орджонікідзе та Комсомольськ). У Сталіно їхня частка сягала 47%. Хоча перевага росіян залишалась незмінною – за роки індустріалізації їх частка зросла на 105%, тоді, як українців – лише на 60%¹⁹.

Серед робітників найбільш чисельною професійною групою були гірники. Ця професія не вимагала високої кваліфікації, на відмінну від хіміків, наприклад. Головне – фізична витривалість. До того ж, шахт на Донбасі було більше ніж заводів. Той, хто йшов працювати на шахти, робив це з економічних міркувань, а не з любові до професії. Якщо діти заводських робочих та залізничників обирали часто професію батьків і утворювали робітничі династії, то діти гірників це робили зрідка.

Щовесни кількість робітників на Донбасі значно зменшувалось, ближче до зими – зростала. Ці сезонні коливання були спричинені тим, більшість робітників походили з селян. Працюючи на шахті чи заводі вони не поривали зв'язків із селом. Щойно наступала «гаряча» пора для сільськогосподарських робіт, ці сезонні робітники полишали виробництво і повертались назад тільки восени. Роботодавці навіть вдавались до підвищення заробітної плати, аби втримати робочі руки. Перед Першою світовою війною плинність кадрів серед шахтарів становила сто відсотків (співвідношення звільнених та прийнятих за рік); плинність кадрів серед заводських робітників була нижчою, коливаючись від двох третіх до трьох четвертих.

Напередодні війни кількість робітників зросла майже вдвічі у порівнянні з кінцем XIX ст. – до 262 тис. Управлінці намагались кількістю робітників компенсувати якість. Необхідні були нові робочі руки, і байдуже, що некваліфіковані.

¹⁸ Якубова Л. Д. Етнонаціональна історія Донбасу: тенденції, суперечності, перспективи в світлі сучасного етапу українського націотворення. – К., 2014. – С. 36.

¹⁹ Там само. – С.40.

Плинність кадрів обумовлювала в тому числі невідповідальне та недбале ставлення до праці. «Живут рабочие одиночки в казармах по 20-40 человек. Подбор их всегда случайный, из разных губерний. Дисциплина, порядок в таких казармах немыслимы: каждый ведет себя, как ему нравится. Собственности и денег при себе в казарме иметь невозможно, так как во всякой казарме всегда есть пропившиеся сотоварищи, которые за неимением ничего своего, свободно пользуются чужим. Пьянство ежедневное, непрерывное. Получки денег еженедельные, денег хранить негде, а водка есть всегда. Можно подумать, что эта несчастная рабочая сила дешева и продукт, добываемый ею, приносит предпринимателю большой доход. В том-то и дело, что и для промыслов эта неприспособленная к делу, недисциплинированная, не уважающая ни своей, ни чужой собственности сила обходится очень дорого. Как мучается рабочий в непривычной тяжелой работе, так же мучается с ним и предприниматель, оплачивая работу полупьяного, неумеющего и не всегда добросовестного рабочего, не имея возможности быть уверенным в прочности своего дела, существо ваше которого зависит от случайных совершенно от него не зависящих, а потому и не предотвратимых им обстоятельств»²⁰.

Перша світова війна спровокувала ще більшу плинність робочої сили і зменшення чисельності робітників, особливо кваліфікованих, через мобілізацію. Це змусило підприємців просити уряд повернути робітників назад на виробництво. Серед робітників Донбасу були певні категорії, для яких праця перетворилась на покарання, – це військовополонені (13 % від загальної кількості у 1915 р.). Промисловість Донбасу у цей час також обслуговувалась дешевою працею жінок та підлітків, біженців. Некваліфіковані робітники та військовополонені у гірничо-видобувній промисловості Донбасу становили третину²¹. Загалом же, чисельність робітників зросла, особливо на тих підприємствах, які працювали «на військові потреби». На кінець 1916 р. їх вже налічувалось 370 тис.

На початку 1920-х р. Донбас зіткнувся із проблемою безробіття. Масове безробіття стало супутником нової економічної політики. Якщо в період так званого «військового комунізму» існували трудові армії, наприклад ДонТА, а праця на підприємстві була обов'язковою повинністю для дорослого населення, то у 1920-ті роки пошук роботи/засобів до існування перетворився майже на стратегію виживання. Втрата роботи для мешканця корпоративного містечка

²⁰ Колодуб Е. Труд и жизнь горнорабочих на Грушевских антрацитных рудниках. – М., 1905. – С. 43-44.

²¹ Синявська Л. И. Важка промисловість Сходу і Півдня України під час Першої Світової війни. – Ніжин, 2014. – С. 230–231.

означала і втрату житла (ліжка-місця у робочому баракові). Відтак він ставав менш прив'язаним до міста і «кочував» у пошуках нового заробітку.

Причини безробіття були цілком закономірними. В умовах конкуренції певна частка підприємств збанкрутіла і припинила свою діяльність. Адміністрація тих підприємств, що продовжували працювати, шукала шляхи скорочення витрат за рахунок штату робітників. Були і суб'єктивні чинники – звільнення робітників після страйків, самовільне залишення роботи («літуні»), масовий наплив безробітних з інших губерній.

У травні 1924 р. було зареєстровано 28,4 тис. безробітних. Але точно підрахувати всіх тих, кого можна було назвати «безробітним», було неможливо. Не кожний з незайнятих реєструвався як безробітний, а шукав застосування своїм рукам деінде, у т.ч. на селі. Чимало робітників були «сезонниками», при звільненні вони часто повертались додому. До того ж, сама реєстрація безробітних вимагала значної кількості документів, яких багато людей просто не мали.

Біржі праці встановлювали безпосередній зв'язок з підприємствами і таким чином виявляли попит на робочу силу. Щоправда, власники приватних підприємств ухилялись від подібної співпраці, щоб не мати справи з профспілками. Вони вербували прибулих із сільської місцевості за значно нижчу плату.

Безробітні користувались пільгами на час вирішення питання працевлаштування, у т.ч. грошовою допомогою. Вона складала від 5 до 10 крб при середній заробітній платі 65,6 крб. Але ці пільги не поширювались на тих, хто самовільно залишив роботу або відмовився від запропонованого місця²².

Радянські статисти підраховували, що безробітний гірник ці 10 крб за місяць міг витратити на придбання продуктів харчування: хліба та круп – 16,3 кг, овочів – 17,8 кг, фруктів – 1,4 кг, м'ясних виробів та сала – 5,6 кг, риби – 600 г, солодошів 2,6 кг. Звичайно, від голоду б не помер. Але радянська статистика – явище сумнівне²³. А безробітному потрібний одяг та взуття (5,6 крб.), засоби гігієни та ін., що передбачає витрати.

Подолати безробіття вдалось у 1930-х рр. – на новобудовах індустріалізації робота знайшлась для всіх. Чисельність робітників значно зросла. Якщо у 1928 р. у промисловості працювало 367,5 тис. робітників, то через вісім років (1936 р.) – вже 661,3 тис. Як і раніше, шахтарі були найбільшою когортою серед промислових робітників, за ними – металурги. У цей час найбільшими темпами зростала кількість машинобудівників.

²² Нікольський В. М. Безробіття в Донбасі в часи непу // Український історичний журнал. – 1992. – № 3. – С. 50–57.

²³ Статистичний довідник Сталінської округи. – 1929. – С.15–20.

На початок 1930-х рр. половина робітників мали вже «пролетарське коріння» – тобто були вихідцями з робітничих родин. Але 40% становили колишні селяни, при цьому 20% з них тримали міцний зв'язок з рідним селом. У 1930-ті рр. адміністрація все ще скаржилась на сезонність праці і вплив робочої сили. Найбільше селян було серед шахтарів та металургів (63% та 50% відповідно)²⁴.

Серед шахтарів плинність кадрів у 1930 р. сягнула 295,2%²⁵. Тобто в середньому кожен шахтар тричі на рік змінював місце роботи. Їх називали «летунами». Для шахтарів кидання роботи та перехід на інше підприємство було основною стратегією висловлення невдоволення умовами. Чимало робітників кидали її тому, що не витримували важкої праці, їм треба було перепочити. З цим намагались боротись підприємці та радянські директори. Внаслідок сильного адміністративного тиску рівень плинності упав до 95,4% у 1934 р. У вугільній промисловості найважливіша категорія шахтарів – вибійники – були найнестабільнішою із найвищим рівнем плинності кадрів. В інших галузях промисловості, зокрема й металургійній, показники звичайно були на кілька десятків відсотків нижчі. Загальна висока плинність кадрів призвела до прикріплення робітників до робочого місця напередодні Другої світової війни.

Втім, велика плинність кадрів в Донбасі не заважала утворенню закритих груп за етнічною, професійною чи іншими ознаками. Це була свого роду форма адаптації та соціалізації, пом'якшення стресу від переїзду на нове місце та важкої роботи на підприємстві. «Трудно вообще привыкать исконному хлебопашцу и пастуху к подземным горным работам. Вылезет он из шахты и думает горькую думу: «Будь я чоловіком, була би на міні сорочка, як у людей, а тепер сам я на якусь мару похож, а сорочка така, що якби в такому убранстві побачили мене мої діти, то от переляку позабігли би з села. А робота! Візьмеш грудку, повернеш її, а в тебе всі кишки перевернуться»²⁶.

Мешканці новопреданих Західної України, Північної Буковини і Бесарабії поповнювали ряди робітників через механізми мобілізацій та вербовок. За 1939-1940 рр. з території у вугільну промисловість України було спрямовано близько 38 тисяч осіб. Один із вербувальників так описує своє перебування у Львові: «Чотири дні в бруді під парканами чекали, поки їх приймуть, влаштовували сварки, кожний хотів раніше потрапити. Коли дізналися, що приїхали вербувальники з Донбасу, почали прибувати люди із села. Жінок майже перестали брати. В останньому ешелоні, який прибув до Донбасу, на 1300 чоловік

²⁴ История рабочих Донбасса. – Т.1. – С. 249–250.

²⁵ Куромія Г. Свобода і терор у Донбасі. Українсько-російське прикордоння, 1870–1990-і роки. – К., 2002. – С. 44–45.

²⁶ Колодуб Е. Труд и жизнь горнорабочих на Грушевских антрацитных рудниках. – С. 60.

припадало усього 20 жінок. Скільки істерик, непритомностей, сварок, сотню пропускаєш, а одного візьмеш. Нам прямо сказали – 10 тис. зі Львова заберіть»²⁷.

Після війни ряди робочих поповнили колишні фронтовики. Багато з них працювали на шахтах та заводах раніше, тому мали певні професійні навички. Через працю відбувалась їх адаптація до мирного життя. Одним з джерел поповнення робітничих лав були оргнабори, особливо в сільській місцевості, де місць застосування вільних робочих рук було не так вже і багато. До 1980-х років цей спосіб вичерпав себе, підприємства самостійно приймали на роботу працівників.

Радянські соціологи Л. Гордон та В. Коморовський виділили три покоління, які наприкінці 1970-х рр. представляли активне міське населення:

Перше покоління – люди, які народились приблизно 1910-ті рр. Почали своє трудове життя у 1930-ті рр. Перше покоління здійснило індустріалізацію. Ці люди займались важкою фізичною працею, більшість їх походила із селян. Навіть досягнувши до 1950-х рр. піку своєї кар'єри, 80 % з них все одно залишались на фізичні роботі.

Друге – їхні сини, які народились у 1930-ті рр., розпочали свій трудовий шлях у 1950-ті рр. і досягли піку професійного рівня до 1970-х рр., мали більше можливостей для кар'єрного зростання. Це було перше покоління, у якому кількість робітників кваліфікованої праці зрівнялась з кількістю зайнятих на некваліфікованих роботах.

Третє – їхні онуки, які народились у 1950-ті і почали активне трудове життя у 1970-ті рр. У ньому істотно виросла кількість зайнятих у сфері обслуговування, зменшилась частка працівників некваліфікованої праці, зросла кількість тих, хто виконував інтелектуальну роботу. Вони мали можливості досягнути кращого становища за своїх дідів та батьків завдяки освіті.

Але складалась парадоксальна ситуація, коли молоді люди отримавши хорошу освіту та високу професійну підготовку були незадоволені своєю роботою. Інженерам та технікам доводилось виконувати завдання, не пов'язані з виробничим процесом. Натомість чимало часу вони витрачали на ведення звітної документації, виконання суспільних доручень, відвідування партійних зборів і таке інше.

У пошуках кращих умов спеціалісти часто змінювали одне місце роботи на інше. Плинність серед інженерно-технічних працівників набувала на деяких підприємствах загрозливих масштабів. Їх не влаштував ненормований робочий день, невідповідність між вимогами до них та оплатою праці, не облаштованість побуту. Спеціалісти

²⁷ Алфьоров М. А. Міграційні процеси та їх вплив на соціально-економічний розвиток Донбасу. – С.33-34.

бачили для себе вихід в переході на посади робітників – менш відповідальні та більш оплачувані. Відбувалось падіння престижу праці інженерно-технічного працівника.

На початку 1990-х років потік охочих виїхати з мономіст до більших міст посилювався. Серед них було чимало інженерно-технічних робітників. І досить чітко вимальовувалась тенденція – якщо у 1950-ті роки прибули до робітничих міст та селищ мали зростаючу соціальну траєкторію (селяни – робітники – кваліфіковані робітники), то городяни, які мігрували з міст наприкінці 1980-х – початку 1990-х років, або залишались на цій же соціальній сходинці, або переміщувались на попередню.

Умови праці в імперський час на Донбасі були важкими. Витримати могли лише здорові і сильні чоловіки. Тому наприкінці XIX ст. у провідних галузях були задіяні виключно чоловіки (80-85% від загальної кількості працюючих). Частка жінок та дітей (до 14 років) дорівнювала 1-2%. Аналогічною була ситуація у Франції на початку XX ст.: у гірничій справі на 100 чоловіків припадало 2% жінок, а у металургії – 1%. Жіночі руки застосовували на допоміжних роботах. В шахтах вони працювали на поверхні, вибирали породу, сортували вугілля та ін. Випадки використання жіночої праці під землею у вибої, були поодинокими.

Але на тих виробництвах, де робота була жінкам під силу, їх праця широко використовувалась. На Луганському патронному заводі основний контингент робітників складали жінки (67%). Залучення жінок до виробництва було загальноєвропейським явищем. У Німеччині на 100 працюючих у промисловості у 1882 р. приходилось 29 жінок, а в 1907 р. – вже 34 жінки. Зростала кількість працюючих жінок в Англії та США.

На металургійних заводах до 1914 р. праці жінок майже не використовувалась, враховуючи важкі умови праці. У 1912 р. на Юзівському заводі працювало лише 15 дівчат-підліток та 140 дорослих дівчат (це становило лише 2%)²⁸.

У роки Першої світової війни в умовах нестачі робочої сили царський уряд дозволив застосовувати працю жінок та підлітків під землею, гарячих цехах на заводах, у службах залізничного транспорту. Наприкінці 1916 р. вже 6,4% працювала у шахтах, і 5% – на металургійних заводах.

У 1930-ті рр. постала проблема нестачі робочих рук, яку намагались вирішити шляхом залучення жінок на підприємствах важкої промисловості. Влада ініціювала з цього приводу широку агітаційну компанію. Створювався образ працюючої жінки як повноцінної громадянки радянського суспільства, а «домашнє вогнище» таврувалось як рабство, від якого треба її звільнити. Емансипацію жінок представляли як досягнення радянської індустріалізації. До рево-

²⁸ История рабочих Донбасса. – Т.1. – С. 39.

люції чоловік – голова родини – достатньо заробляв для утримання сім'ї. На межі 1920–30-х рр. заробітна плата чоловіка ставала явно недостатньою для підтримки мінімального життєвого рівня, тому заробіток дружини створював додатковий дохід для сім'ї і був просто необхідним.

За роки другої п'ятирічки у важку промисловість Донбасу прийшло працювати 34 тис. жінок. На середину 1930-х років вони становили $\frac{1}{4}$ робочої сили. Майже половина з них була серед молодшого обслуговуючого персоналу, третина – серед службовців, і лише 8% – серед інженерно-технічного персоналу²⁹.

Особливо багато жінок прийшло працювати на підприємства вугільної галузі. Приклад такої долі – Королева Євдокія Федорівна – жінка-гірнячка, «баба Королиха», як її називали на шахті. Народилась у родині гірника. Серед восьми дітей була найстаршою. З 11 років працювала на однієї з Рученківських шахт, де вибирала породу. До війни засвоїла різні гірницькі професії – лампоноса, відкатниці, стволової. У 1941–1944 рр. перебувала у евакуації в Караганді. По поверненні і до 1966 р. працювала у шахтній лазні. У своїх спогадах згадувала як відбудовувала разом з іншими жінками шахту: «Когда наша шахта начала работать, мы начали собирать наших домохозяйек... Они пошли работать на лебедки, коногонами и даже в забой... Когда нужно было установить копер, пошли бить щебенку.. Мне без двух годов 70, но я с ними работаю». Мала урядові винагороди, серед них – орден Леніна³⁰.

В умовах війни жінки мали замінити чоловіків на виробництві. Якщо наприкінці 1943 р. на шахтах Донбасу частка жінок дорівнювала 15 % від загальної кількості робітників вугільної промисловості, то вже навесні 1944 р. – 41,5 %. Створювались жіночі бригади забійників. 11 грудня 1943 р. в м. Горлівці відбувся зліт жінок-шахтарок, які закликали радянських жінок йти працювати в шахтні забої. Вони працювали 11 годин на добу у важких умовах, за нестачі інвентаря та устаткування. Вчорашні домогосподарки, колгоспниці, вчительки, які ніколи не тримали у руках шахтарських обушків, за короткий термін оволоділи шахтарськими професіями і виконували норму на 200%. Серед них була Марія Гришутіна-Ломонос. 5 січня 1944 р. ця 19-річна дівчина встановила перший рекорд – виконала за зміну три норми. Радянська пропаганда висвітлювала виробничі успіхи жінок-шахтарок, закликаючи поповнювати лави гірнячок, замовчуючи при цьому важкі та небезпечні наслідки для здоров'я жінок³¹.

²⁹ Кульчицький С. Радянська модернізація на Донбасі. 1926–1938. – К., 2015. – С. 23–24.

³⁰ Горняцкая слава. – 1979. – 13 марта.

³¹ Есин И. М. Трудовой подвиг женщин-горнячек в 1943–1945 гг. // Новые страницы истории Донбасса. – 1993. – № 3. – С. 78.

Практика залучення жінок у періоди особливо гострого дефіциту на ринку праці була поширеною в інших країнах. В США в роки Другої світової війни жінки працювали на фабриках і заводах, особливо у військовій промисловості. Жіноча праця стала основним трудовим резервом військової економіки. Вчорашні домогосподарки завоювали нові професії: машиністи висотних кранів, водії всіх видів транспорту, робітницями широкого спектру спеціальностей на промислових підприємствах. У воєнні роки В США розгорнулася пропагандистська кампанія з метою залучення якомога більше жінок на виробництво. З'явився образ клепальниці Розі – жінки-трудівниці. Образ робітниці у синьому комбінезоні та строкатій хустці із робітничим інструментом – був широко розтиражований у американських ЗМІ.

Вже у мирні 1950-60-ті рр., жінки продовжували працювати у вугільній промисловості. У Донецькому регіоні у повоєнні роки у вугільній галузі була задіяна найбільша кількість жінок у порівнянні з іншими видами промисловості – 45,7% .

Майже половина працюючих жінок обрали професію шахтарки вже після війни. Як правило, це були молоді дівчата та жінки віком від 16 до 35 років. У перші повоєнні роки вони працювали прохідниками, у забої видобували вугілля. Надалі жіночий труд використовувався на допоміжних, низькокваліфікованих роботах, але не менш трудомістких. Жіночими вважались професія плитових, вагонетниць, стволкових, машиніста електровозу та іншого шахтного транспорту, газомірника, лісодоставника та ін. У 1957 р. лише 6,7% жінок були серед складу інженерно-технічних робітників, 72% – робітників³². Таким чином, частка жінок, які обіймали керівні посади і мали відношення до організації виробництва, була істотно нижчою у порівнянні із часткою жінок, які виконували фізичну роботу.

Незважаючи на складні умови праці, жінки свідомо обирали важкі професії. У повоєнний час надзвичайно складно було знайти роботу, яка б відповідала фізичній силі та спроможності жінок, їх кваліфікації та мала високу оплату. Звичайно, у такий скрутний час мова про особисті вподобання не йшла. Підприємства легкої, харчової промисловості та подібних до них «жіночі» галузі не могли надати жінкам ні достатньої кількості робочих місць, ні бажаного рівня оплати праці. Фінансова складова виявлялась пріоритетною при виборі професії гірнячки. Рівень заробітної плати у вугільній промисловості був вищим, ніж у інших галузях промисловості. Різниця в оплаті праці у вугільній промисловості між чоловіками та жінками не було, існувала лише градація посадових окладів.

³² Кузіна К. В. Жінки-шаhtarки: до питання використання жіночої праці у вугільній промисловості Донбасу у другій половині 1940–1950-х рр. // Нові сторінки історії Донбасу. Кн. 22 – Донецьк, 2013. – С. 58–59.

Крім того, держава була зацікавлена у притоці жіночих робочих рук на відбудову підприємств вугільної галузі за умов нестачі трудових ресурсів. На заклик державних та партійних органів працювати на шахтах Донбасу приїжджали жінки як з інших регіонів УРСР, так і республік СРСР. У переважній більшості це були колгоспниці, звичні до фізичної праці.

З'являлись навіть династії жінок-шахтарок. Саліма Гайфієва в 1949 р. вісімнадцятирічною дівчиною приїхала з Татарстану в Шахтарськ. До 1974 р. вона пропрацювала під землею, і була однією з останніх жінок, яких виводили з-під землі. Більш того, одна з трьох її дочок так само працювала в шахті. Донька славнозвісної М. Гришутині-Ломонос також працювала в шахті.

Ситуація змінилась наприкінці 1950-х рр. Використання жіночої праці в СРСР на роботах, які вимагають значних фізичних затрат стає неприпустимим, як, наприклад, використання дитячої праці. З 1957 р. починається переведення жінок з підземних робіт на поверхню. Профспілки намагались організувати навчання колишніх шахтарок новим спеціальностям, працевлаштувати до колгоспів тощо. Але жінок було важко замінити на чоловіків. Останні не поспішали переходити на менш оплачуванні «жіночі» посади. Чоловік, працюючи у вибої або в лаві, міг заробити значно більше, ніж на допоміжних шахтних професіях. Наприклад, денна тарифна ставка II та III розрядів плитових, вагонетників, стволкових, якими працювали жінки, становила 27 та 32 крб, а тарифні ставки робочих основних підземних професій складали 60-90 крб. Фактично, існувала професійна сегрегація – проста, менш оплачування праця визначалась як «легка», і тому більш придатна для жінок.

А от для жінок це був дуже пристойний заробіток. Працюючи на підземних роботах, вони могли отримати від 700 до 1500 крб, а на поверхні – лише 500 крб. Тому жінки не хотіли полишати роботу під землею. На початку 1960-х рр. жінки ще продовжували працювати на вугільних підприємствах. На шахтах Донецького економічного району на заборонених роботах працювало 1674 жінки. Виведення жінок з підземних робіт остаточно завершилось лише до 1975 р. Але 20 тис. жінок на початку 1980-х рр. були зайняті на важких і шкідливих професіях.

Панування важкої промисловості в Донбасі обумовило проблему жіночої зайнятості. Можливостей для працевлаштування жінок тут було дещо менше, ніж в інших регіонах УРСР та СРСР. Праця була слабко механізована, потребувала фізичної сили, тому праця чоловіків була більш затребувана, ніж праця жінок. У містах, де переважала вугільна промисловість, питома вага жінок, не задіяних на виробництві, була найбільшою. У 1965 р. у 4 шахтарських містах було проведене вибіркове соціологічне обстеження з метою встановити, які фактори заважають жінкам бути працевлаштованими. 42% опитаних жінок не виявили бажання працювати, мотивуючи

зайнятстю у підсобному чи домашньому господарствах, достатньою заробітною платнею голови родини. Серед непрацюючих жінок 58 % могли б працювати за певних умов: працевлаштування в межах рідного міста; влаштування дітей до дитячого садку; працювати за спеціальністю та неповний робочий день³³. Прив'язаність жінок до домашнього господарства закріплювала традиційний стереотип про роль жінки в сім'ї, уявлення щодо соціальних ролей між статями.

Корпоративні міста другої половини XIX ст. та мономіста першої половини XX ст. перебували на передній лінії промислового розвитку. Це обумовило специфічний соціальний склад населення, яке від початку (принаймні у XIX ст.) було чітко розділене на робітників, управлінців та власників. Чітко регламентований світ втім не рятував від негараздів, а соціальні вибухи найчастіше починались саме з промислових поселень, що на рубежі XIX-XX ст., що в кризові 1980-90-ті рр. Здавалося б, компактний простір мономістечок мав би сприяти налагодженню комунікації поміж різними прошарками. Але ряд факторів (психологічно виснажлива праця, плінність кадрів, неготовність сприйняти промислове місто як «своє») вели до того, що з часом проблеми накопичувались. Зміни в економічній кон'юктурі призвели до того, що мономіста перетворились з локомотиву на гальмо економічного поступу та джерело постійних соціальних негараздів*.

ВОДОТЫКА Т., КУЗИНА К. Люди в городах Донбасса: воротнички и робы. Авторы анализируют динамику трансформаций количественного и качественного состава населения моногородов Донбасса на протяжении второй половины XIX – начала XXI века. Проанализированы уровни колебания урбанизации моногородов. Показано, какие социальные группы формировались в специфическом пространстве города, жизнь которого сосредоточено на производстве. Сделана попытка проанализировать специфику взаимодействия этих групп.

Ключевые слова: моногорода, корпоративный город, Донбасс, урбанизация, рабочие, предприниматели, «красные директора».

VODOTYKA T., KUZINA K. People in the Donbas Monotowns: Collars and Wrappers. Authors are analyzing the dynamics of the quantitative and qualitative transformations of the population of Donbas monocities during the second half of the nineteenth and early twenty-first centuries. The level variations of the population of monotowns are analyzed. It is shown which social groups were formed in the specific area of the city, whose life is concentrated on production. An attempt was made to analyze the specifics of the interaction of these groups.

Key words: monotown, corporate city, Donbass, urbanization, workers, entrepreneurs, «red directors».

³³ Кузіна К. В., Лихолобова З. Г. Соціально-економічні процеси у монопрофільних шахтарських містах Донбасу (1950-1980-і роки). – Донецьк, 2010. – С. 210.

* Публікація містить результати досліджень, проведених при грантовій підтримці Державного фонду фундаментальних досліджень за конкурсним проектом Ф 72.

References

- Alforov, M. (2008). *Mihratsiini protsesy ta yikh vplyv na sotsialno-ekonomichnyi rozvytok Donbasu (1939–1959 rr.): monohrafiia*. Donetsk: Ukr. kulturool. tsentr, Donets. vid-nia Nauk. t-va im. Shevchenka. [in Ukrainian]
- Alforov, M. (2009). Demohrafichni rozvytok mist Skhidnoi Ukrainy v 1920–1939 rr. *Skhid*, 8 (99), 40–44. [in Ukrainian]
- Esyp, Y. (1993). Trudovoj podvig zhenshchin-gorniachek v 1943–1945 gg. *Novye stranitsy istorii Donbassa*, 3, 74–79. [in Russian]
- Friedgut, Th. *Iuzovka and Revolution. Vol.I: Life and Work in Russia's Donbass, 1869–1924*.
- Holovko V. (2014). *Olyharkhi iz goroda roz. Stanovlenie i razvitie krupnogo kapitala Donbassa (1991–2014 gg.)*. Kiev: Institut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [in Russian]
- Istoria rabochikh Donbassa. Rabochye Donbassa v epokhu kapitalizma i v perekhodnyi period ot kapitalizma k sotsializmu* (1981). Tom. 1. Kiev: Naukova dumka [in Russian]
- Kolodub, E. (1905). *Trud i zhizn' hornorabochikh na Hrushevskikh anratsytynkh rudnikakh*. – Moskva: Typ Y. Ya. Poliakova. [in Russian]
- Kulchytskyi, S. & Yakubova, L. (2015). *Donechchyna i Luhanshchyna u XVII–XXI st.st.: istorychni faktory y poli tychni tekhnolohii formuvannia osoblyvoho ta zahalnoho u rehionalnomu prostori*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy [in Ukrainian]
- Kulchytskyi, S. & Yakubova, L. (2016). *Trysta rokiv samotnosti: ukraïnskyi Donbas u poshukakh smysliv i Batkivshchyny*. Kyiv: Klio [in Ukrainian]
- Kulchytskyi, S. (2015). *Radianska modernizatsiia na Donbasi. 1926–1938. Naukovo-populiarnyi narys*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [in Ukrainian]
- Kulikov, V. (2017). Korporatyvni mista: vyznachennia, kharakterni rysy, istorychna dolia. *Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 1, 41–59. Retrieved from: http://resource.history.org.ua/publ/UIJ_2017_1_5 [in Ukrainian]
- Kuromiia, H. (2002). *Svoboda i teror u Donbasi. Ukraïnsko-rosiiske prykordonnia, 1870–1990-i roky*. Kyiv: Osnovy. [in Ukrainian]
- Kuzina, K. & Lykholobova Z. (2010). *Sotsialno-ekonomichni protsesy u monoprofilnykh shakhtarskykh mistakh Donbasu (1950–1980-i roky): monohrafiia*. Donetsk. [in Ukrainian]
- Kuzina, K. (2013). Zhinky-shakhtarky: do pytannia vykorystannia zhinochoi pratsi u vuhilnii promyslovosti Donbasu u druhii polovyni 1940–1950-kh rr. *Novi storinky istorii Donbasu*, 22, 58–59. [in Ukrainian]
- Lykholobova, Z. (2004). Hvakhariia H.V. *Reabilitovani istoriieiu. Donetska oblast. Tom I, pp. 365–370*. Donetsk: Region. [in Ukrainian]
- Nikolaiets'. Yu. (2012). Etnokulturnyi prostir ta mizhetnichna intehratsiia v Donbasi u druhii polovyni 20 st. *Ukraina-Yevropa-Svit. Mizhnarodnyi zbirnyk naukovykh prats. Seriia: Istoriiia, mizhnarodni vidnosyny*, 10, 380-390. [in Ukrainian]

Nikolskyi, V. (1992). Bezrobittia v Donbasi v chasy nepu. *Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 3, 50-57. [in Ukrainian]

Pervaia Vseobshchaia perepys naselenyia Rossyiskoi ympery 1897 h. – T.13 Ekaterynoslavskaiia hubernyia. (1904). S.-Peterburh: Yzd. Tsentr. statyst. k-ta MVD. [in Russian]

Piaskovskiy A. *Kollektyvnaia proletarskaia poezyia.* – Moskva-Lenynhrad, 1927. [in Russian]

Statystychnyi dovidnyk Stalinskoi okruhy / Tsentralne statystychnе upravlinnia USSR, Stalinske okruhove statystychnе biuro, 1929. [in Ukrainian]

Syniavska L. Y. *Vazhka promyslovist Shkodu i Pivdnia Ukrainy pid chas Pershoi Svitovoi viiny.* – Nizhyn, 2014. [in Ukrainian]

Vermenych, Ya. (2015). Donbas u konteksti teorii porubizhzhia: sotsiohumanitarnyi analiz. *Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 1, 108–134. [in Ukrainian]

Vermenych, Ya. (2015). *Donbas yak porubizhnyi rehion: terytorialnyi vymir / NAN Ukrainy. Instytut istorii Ukrainy.* Kyiv: Instytut istorii Ukrainy. [in Ukrainian]

Yakubova L. D. *Etnonatsionalna istoriia Donbasu: tendentsii, superechnosti, perspektyvy v svitli suchasnoho etapu ukrainskoho natsiotvorennia / NAN Ukrainy.* Instytut istorii Ukrainy. – K.: Instytut istorii Ukrainy, 2014. [in Ukrainian].